

מות השירה

הרמן ברוך: "מות וירגיל"; מגרמנית: עזריאל אוכמני (חלק א'), יעקב גוטשלק; ספרית מעלים; המפעל לתרגום ספרי מופת; 1984.

מות וירגיל" להרמן ברוך. מקובל לומר, הוא אחד הרומאנים ה"שוכרים" את "מסורת הרומאן הקלאסי". ברוך עצמו ראה את "ניפוצה הגמור של צורת הרומאן" כאחת ממטרותיו של "מות וירגיל". המבקרים מצרפים אותו בכך לגיוס, מוסיל, קאפקא.

במנות "מסורת הרומאן הקלאסי" מתכוונים, בדרך כלל, לצורת הרומאן כפי שנתגבשה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ברוסיה, בצרפת ובמידת-מה גם באנגליה. עקרונותיה של מסורת זו היו מרשתתים על מוסכמות של מבנה עלילתי רצוף, התופס את המציאות תפיסה "ריאליסטית" ו"אובייקטיבית", לאמור, "מחקה" את המציאות כפי שהיא נתפסת על ידי החושים, וכפי שהיא ידועה לנו מהנסיון היום-יומי שלנו. בחינת "ראי מהלך בחוצות" - כתיאורו של אפלטון², אבל יצירת אמנות המעמידה בפנינו "מציאות אובייקטיבית", מציאות "כמות שהיא בממשות" היא בלתי אפשרית, כדברי פלובר: "אמנות איננה מציאות. מה שלא תעשה, אתה חייב לבחור בין היסודות שהמציאות מניחה לפניך." לפיכך לא תתואר יצירה ספרותית, ולא תהא זו "ריאליסטית" ביותר, שלא ימצאו בה סטיות מהמציאות כפי שהיא ידועה ומוכרת לנו מהנסיון היום-יומי, ולמעשה מבוסס הריאליזם הספרותי לא על העתקה של המציאות וחיקוי, אלא על קונסטרוקציה של מוסכמות, קונוונציות אמנותיות עליהן בנויה מציאות בדיונית "דמוית ריאליה". יתר על כן, להיות המציאות האנושית - באופן תפיסתה ובדרכי הבנתה - נתונה לשינויים ולתמורות, ולפיכך בלתי נתפסת כמלואה כרוכד הריאליסטי שלה. צפן הריאליזם בתוכו את גורמי שבידתו, שבאה בספרות המודרנית, עם התמורה מרחיקת-הלכת בתפיסת המציאות האנושית שחלה בראשית המאה העשרים. בשתי דרכים עיקריות טוטה הספרות המודרנית מן הקונוונציות של הריאליזם, ובכך "שוכרת את מסורת הרומאן הקלאסי". האחת היא בניכוחם של יסודות פנטאסטיים, בכדיניות מופלגת בסיפורת, חאת בניגוד לתביעה ל"ריאליזם" ברומאן הקלאסי. ברוך וזו היא דרכו של קאפקא ושל ממשכיו - בקט, יונסקו ואחרים. השנייה היא שבובייקטיביזציה גמורה של רצף העלילה, בסיפור על דרך המונולוג הפנימי וזרם התודעה, בניגוד לתביעה ל"אובייקטיביות" כתיאור המציאות ברומאן הקלאסי. בדרך זו הלכו גוים, וירגיליה וולף ואחרים.

יצירתו של ברוך מושפעת משני כיוונים אלה, מקאפקא ומגוים גם יחד. יש ביצירתו יסודות פנטאסטיים, מפליגים בכדינותם, מייחד בטרילוגיה "הסהורים" עם זאת, חלקים ניכרים מיצירתו בנויים על דרך "המונולוג הפנימי" - נוסח גוים. כך נתפס "מות וירגיל", לדעת מבקרים רבים, כמונולוג פנימי, אף על פי שהוא כתוב בגוף שלישי, לאמור, הדברים ניתנים מפיו של מספר שאיננו הגיבור עצמו, אלא שהוא צמוד צימוד מלא לתודעתו, ומשם הוא אומר את דבריו ב"דיבור משולב".

דברים אלה, ללא ספק, מאפיינים את "מות וירגיל" במידה רבה, אך יש לסייג אותם. לא כל הספר עשוי להיות מוכן כמונולוג פנימי העוקב אחרי זרם תודעתו של הגיבור, אף על פי שהמספר צמוד אליה בכל חלקיו. הדברים יפים לחלק השני, ובמידה מסוימת גם לחלקים הראשון והרביעי של הרומאן, אלא הצד החלק השלישי, המרכזי, התופס כמחצית נפחו של הרומאן, איננו עשוי בנוסח זה של מונולוג פנימי אלא במידה מעטה מאוד, ועוד נעמוד על כך בהמשך.

ראוי גם להבהיר בין נוסח המונולוג הפנימי של ברוך ב"מות וירגיל" מזה של גוים, אצל גוים, כמו אצל מרבית הסופרים הכותבים בנוסח שלו, בני המונולוג בדרך כלל על תשתית פסיכולוגית, ומטרתו היא לחשוף את נבכי נפשו ואת התת-מודע הסובייקטיבי של בעל התודעה שכזרמה מסופר הסיפור. ברוך בונה את המונולוג הפנימי של גיבורו על תשיכה פילוסופית מעמיקה, המתמזגת בנוסח שירי, בעל מטאפוריקה עשירה, תוך התייחסות למציאות היסטורית הנעה על גבולו של המיתוס. לא הגורם הפסיכולוגי מעסיק אותו, אלא הצד האידיאלי, הפילוסופי וההיסטורי. נושאו המרכזי של רומאן רב-היקף ורחב ידיעה זה איננו כמות ובמאמץ לדעת ולהבין את פשרו, כפי שסבורים כמקרים אחרים⁴. המוות אכן מעסיק את מחשבותיו של וירגיל שברומאן במידה מרובה מאוד. עיסוקו של הרומאן בשנות חייו האחרונות של המשורר מכוון אותו בהכרח לנושא זה. אבל עיקר עניינו של וירגיל במוות איננו במאמץ להבין את פשרו, אלא בשאלת יכולתה של השירה לתפוס אותו במהותו האחדותית עם החיים, שהם כשלעצמם מלאים סתירות וניגודים, שאינם עשויים להיפתר אלא באחדותם עם המוות.

גם הניסיון לראות ולהסביר את הרומאן כביטוי לעולם

בשקיעתו, עולם בהתפוררותו, יחטיא את המטרה, אף על פי שברוך עצמו עומד על ההקבלה ההיסטורית "שבין המאה הראשונה לפני לידת הנצרות והמאה שלנו".⁵ לא "ברקמת הזמן, מארג התקופה - תקופת אימית" מהרהר וירגיל, כפי שמוצע על עטיפת הספר, אלא בהצדקה של השירה לנוכח סבלו של האדם, ביכולתו של השיר לעמוד מולו - בין אם המדובר הוא כסבל המעמד, החברתי הכפוף להשתנות הזמנים, ובין אם המדובר כסבלו הקיומי, מעל ומעבר לחליפות הזמן. סבל זה אכן מגיע לשיאו כמחציתה של מאתנו. "כל הצטעצעות במעשה האמנות אסורה בתקופתם של תאי הגוים", אומר ברוך.⁶ עם זאת, לא הסבל כשלעצמו מעסיק אותו ב"מות וירגיל", אלא, כאמור, יכולתה של השירה להתמודד עמו. לא עם הסבל עצמו, אלא עם הסבל כחלק מהקיום האנושי באחרותו האוניברסאלית.

נושאו המרכזי של "מות וירגיל", אם כן, הוא במהותה של השירה, באפשרות קיומה, ביכולתה להשיג את מטרותיה המדינה - עשויה מחשבותיו של וירגיל, עומדת בעימות מתמיד עם מציאות בעייתית, קשה ומורכבת. היש ככוחה לעמוד מולה, לשנות אותה, להשפיע עליה? היש ככוחה אפילו לתאר אותה תיאור אמין ונאמן? האם יוצא המשורר ידי חובתו כלפי תקופתו, כלפי המימד האנושי שבו בכתיבה? כלום אין איש בשלטון עדיף על המשורר, ומפעלו שלו - המדינה - עשוי להציע התייחסות חיובית יותר למציאות מכל מה שמסוגל לו השיר? האם די ביזוי על מנת שהשיר ישיג את מטרותיו? ומעבר לשאלות אלה - שאלת השאלות - היכול השיר לגעת באין-סופי, בעל-זמני, ולתפוס אותו באחדותו עם סופיותם של חיי האדם?

בהתמודדות עם שאלות אלה - מכבשונו של עולם התרבות - הציב ברוך את דמותו של וירגיל, מתברר של "איניאס", האפוס המיתולוגי הגדול אודות ראשיתה של רומא, בדמותו של וירגיל יצר ברוך קשר מטא-היסטורי, מראשיתה המיתולוגית של השירה, בדמותו של אורפאוס, ובשירתו של הומירוס, דרך וירגיל עצמו, ודנטה בן המאה הארבע-עשרה, עד לספרותה של תקופתנו אנו. בחירתו של וירגיל דווקא לשם בחינה תקיפתה ואפשרות קיומה של השירה, עולה מהעובדות ההיסטוריות. וירגיל ציווה להשמיד את כתב היד של "איניאס", ורק בהתערבותו של אוגוסטוס קיסר בוטלה צוואתו. מה גרם איפוא לוירגיל שרצה בהשמדתה של יצירתו? כלום אפשר להסביר זאת רק בכך שלא הספיק להשלים אותם טרם מותו? ומדוע אם כן לא השלים אותה? האם לא גבר עליו הפקפק בעצם טיבה של השירה - לא רק שירתו שלו, השירה בכללותה?

הרמן ברוך

בעיות אלה, העולות ביצירתו זו של ברוך, מושלכות מדמותו של וירגיל אל אורפאוס המיתולוגי ואל הומירוס האגדי בגופו של הרומאן, במפורש. במובלע אנו חשים היטב בהד-קולו של דנטה, היורד לשאול בליווי של וירגיל כאלף וחמש מאות שנה לאחר מותו. הדים מ"הקומדיה האלוהית" של דנטה ימצאו לנו בחלקו הראשון של הרומאן - במסעו של וירגיל דרך סימטאותיה של שכונת העוני, ואולי גם בחלק הרביעי, במסעו ההווי של המוות. המוטיב הקושר את וירגיל ואת "איניאס" שלו אל אורפאוס ואל דנטה הוא, כמובן, המוטיב של הירידה לשאול והחזרה ממנו. המשורר אורפאוס ירד כידוע לשאול לבקש שם את האובדו המתה אורדיקה, אגב, סיפורו של אורפאוס היורד לשאול לא הגיע לידנו אלא באמצעות "שירי הגיאורגיקה" של וירגיל, ו"המטאמורפוזות" של אובידיוס. בן-דורו הצעיר ממנו, איניאס יורד-לשאול גם הוא, ופוגש שם את ידו האובדו, ואת אתניס אכזי, המספר לו על עתידותיה של רומא. דנטה יורד לשאול וליתר חלקי עולם האמת, ווירגיל הוא מורה דרכו שם.

הירידה לשאול מתפרשת אצל ברוך כחיפוש אחדותם של החיים והמוות, ההכרה הכוללת באמת המוחלטת, האין-סופית ועל-זמנית, אותה מבקשת השירה, כיוון שהיא עצם

מהותה של השירה. אחדות מבוקשת, לא מושגת זו צריכה להיות גואלת, להביא ישע לסבלו הקיומי של האדם, ואילו למעשה, בהיותה מכורה ליופי, אין היא מביאה אלא שיכרון. הגאולה, אם כן, איננה בשי. היא עשירה להיות במנהיגותו של מושיע היורד לדבר ישירות אל הסובלים ללא כיסוי של היפה, השקול, המצועצע. מפעלו הארצי של אוגוסטוס - האימפריה הרומית, הסדר, השלום - עשוי להתפרש כממדיה של הגאולה, אלא שגאולה זו, כפי שמתברר בוויכוח המתנהל בין וירגיל לאוגוסטוס, היא ארצית, ואין בה מן האין-סופיות והעל-זמניות, אף על פי שהאימפריה טוענת לקיום נצחי.

על יסוד ההנחה שרווחה בימי הביניים שוירגיל מבשר ביצירתו את הולדתו של הנוצרי,⁷ מרמו ברוך פעמים אחדות, מפיו של וירגיל, ובאמצעות העבר המלווה אותו, על הממד האלוהי, האל-ארצי הנדרש לשם מימושה של הגאולה האוניברסאלית. הגואל כתיאורו וכבשורתו של וירגיל של ברוך לובש את דמותו ואת ממדיו של הנוצרי.

האחדות הגואלת איננה אם כן בשיירה, וגם לא בשלטון, אלא בהוויה מטאפיזית שמעבר לארצי, הוויה שאין ככותה של השירה להגיע אליה אלא בכוחה של הכרת המוות, דבר שנכצר ממנה להשיגו, גם כשהיא יורדת לשאול לבקשו שם. מסקנתו של וירגיל היא שיש להשמיד את יצירתו הספרותית, שלא השיגה את מטרותיה, אוגוסטוס, לעומת זאת, רואה בה נכס חשוב בהוויה הארצית של שלטונו, ודורש לשמר אותה, וגם אם אין הוא מצליח לשכנע את וירגיל בעדקת דרישתו, הוא מצליח לכפות אותה עליו. וירגיל יוצא במסע מיתולוגי הווי, מסע של "שיבה הביתה", אל ה"אין-סוף השני", זה שלאחר המוות, שכן ה"אין-סוף הראשון" הוא זה שבטרם לידה. כאורפאוס, כאיניאס וכדנטה פוגש הוא במרחב הנצח את האובדו המתה, המוליכה אותו אל "פשר ההתרחשות האין-סופית", המקופל ב"חיך שאיחד את האם והילד" - מוטיב נוצרי, ללא ספק.

האם מציע "מות וירגיל" פיתרון, תקוה, עתיד כלשהו לשירה ולאדם? האם הוא מצביע על דרך האחדות הגואלת של הקיום האנושי? המדינה, נושאת חזון הגאולה של אוגוסטוס קיסר - ברוח תפיסתו של הגל - מבטיחה את האושר המופשט של הכלל על חשבון חירותו של הפרט, וגם זאת רק בתחום המציאות הארצית, ללא יחס אל הכמיהה המטאפיזית שמעבר לממשות הארצית. הנער ליוניאס, מורה דרכו של וירגיל בשאול של מטאטא העוני, הנוסך תקוה בנגינתו, מוליך אותו אל הגאולה שבמוות. פלוטייה, אהובתו המתה של וירגיל, המזוהה עם הנער, מבקשת להתאחד עם וירגיל אחדות של נצח בכוחה של האהבה מעבר לתחום החיים.

העבר, המזוהה עם שניהם, נושא את כשורת הגאולה הנוצרית, המטאפיזית, האל-ארצית, שמעבר לכל זיקה אל הממשות, וירגיל עצמו, המצורף בסופו של דבר משלושת הדמויות כאחד, מבקש את גאולתו בקורבן - הקרבת יצירתו והקרבת עצמו. רק בחוויות המוות, אם כן, תוכל להתמצות אחדות הקיום, אבל חווייה זו איננה ניתנת למימוש בחיים. הפילוסופיה ומרביתה של השירה אין לאל ידן לחצות את גבולותיו של קיום האדם. רק האהבה הגדולה אכן עשויה לעשות זאת, ורק מיטב השיר, אבל אלה נדירים הם ביותר, ומוגבלים בזמן: "האחדות מחקימית כל זמן שנמשכת הזימרה, אך לא למעלה מזה". הממשות המלאה שלהם מצויה גם היא מעבר לסף המות.

השלכותיו האקטואליות של הרומאן הן קודם כל במסגרת האוניברסאלית שלו. מה שיפה לכל הזמנים, יפה גם לימינו אלה, טיבעו של האדם וטיבה של האמנות אינם נתונים לשינויים מהותיים במרוצת הדורות, וגם כיום מהותו של השיר הוא במחזור האוניברסאלי של היצירה, שראשיתו בכרת הממשות, המשכו בירידה לתהום של המשל על מנת למצוא בו את האחדות האוניברסאלית של הממשות, וסופו בחזרה אל המציאות. מעבר לזה מכוון הרומאן אל ימינו כשהוא מדבר באי-יכולתה של השירה להושיט עזרה של מגש כמאבק נגד הסבל האנושי, ואין היא מסוגלת אלא לתאר אותו.

היומרות האוניברסאליות שהטיל ברוך על הרומאן שלו מתבטאות היטב בדרך בניינו. ארבעת חלקיו, שונים בארכם, נושאים בכותרותיהם את ארבעת היסודות המרכזיים את היקום - מים, אש, ארמה ואחר. הם מסמלים גם את מחזור החיים שביקום. המים, בעלילתו של הרומאן הם "עגינה" - בואו של וירגיל עם קיסר לחוף, והם מסמלים את הלידה ותקופת הילדות. האש בעלילתו של הרומאן היא "הירידה לחוף" - חיפוש הדרך, תהיה ותעיה, בקשתה של המהות שבדברים. סופה של תהיה זו היא האש שבה מבקש המשורר להעלות את יצירתו האדמה, "הצפייה" בעלילת הרומאן, היא הצפייה למוות, ההכרה כשלווה וכמיעוט ערכה, או השירה, וזהו המהות המרכזית שבקיום האנושי, האחר, או האחר - "השיבה הביתה" - הוא ההתמננות הרוחנית שמעבר לארצי ולממשי עם היקום כולו, בתחומו של המות, נושאה של אחדות הנצח.

כחלק הראשון, הקצר יחסית, יש גרעין של עלילה, המתוארת ברצף שאיננו חורג רחבה מ"המסורת הקלאסית", והמונולוג הפנימי איננו מופיע בו אלא במידה מועטה, ואין הוא פוגע

ידידה יצחקי

לפיכך ברצף העלילתי החלק השני לעומת זאת, המתמשך על פני מאה עמודים ומעלה (בעברית), כל כולו הוא מונולוג פנימי, בו הופך וירגיל במשמעות הקיום שלו, במטרותיה של השירה וכיצד באלה, עד שהוא מגיע למסקנה הנחרצת שיש להשמיד את יצירתו. החלק השלישי, המרכזי שביצירה, תופס כמעט את מחציתה של הרומאן כולו – כמאה וחמישים עמודים. בדרך הרצאתו, חושבני, הוא מבקש ללכת בעקבות הדיאלוגים הפילוסופיים של אפלטון, אם כי גם כאן צמוד המספר לתודעתו של וירגיל, ובין הדיאלוגים ובתוכם משוכצים קטעי הזיה אל-מצויאתיים. אבל עיקרו, רב רובו של הפרק הוא בשיעחו של וירגיל עם רעיו, המשוררים פלוטיוס ולוציוס, ובדיאלוג הארוך והמאלף שבינו ובין אוגוסטוס. בחלק הרביעי, הקצר מכולם, אנו עוקבים אחרי תודעתו של הגיבור מעבר לסף המוות, במסעו המיתולוגי של האיך-סוף. קשה כאן לדבר על "מונולוג פנימי", שכן במהותם של הדברים הוא מעבר לק החידלון. אין בהם יסוד פילוסופי, וודאי שלא פסיכולוגי. פרק זה כל כולו הוא שירה המנסה לתפוס את המות כאחדותו עם החיים בתחומו המעורפל של המיתוס.

"ברוך למד מגוים לעשות את הלשון לא כלי המכיל סיפור-מעשה, אלא היא היא המעשה, ממנו ובו, כמו פנים ופרצופים שאינם בני הפרד" – אומר אוכמני בהקדמתו לספר. לשון אחר, הספר איננו עשוי, כדרך הרומאן הקלאסי, רצף מתמשך של עלילה הנושא את המשמעות המיוחסת למציאות האנושית המתוארת בו, אלא רצף מטאפורי, כדרכה של שירה, העומסת את המשמעות על המלה ועל התמונה, ולא על הסיטואציה העלילתית. זהו, כמובן, אחד העקרונות שבעורתם שכר ברוך את "מסורת הרומאן הקלאסי". מכנה זה של הרומאן, המנתץ לחלוטין את צורת הרומאן – מספר ברוך – הצריך תוספת של כמתיים עמודים, ועלה לו במחיר של שלוש שנות עבודה נוספות.⁸ אבל דומה שאין זה המחיר היחיד שנאלץ ברוך לשלם עבור צורתה החדשנית של יצירתו. "מות וירגיל" הוא אחת מציירות הספרות האיוולטריות ביותר. הקומוניקציה עם הקורא כבדה ובעייתית ביותר, ודורשת מאמצים לא רגילים. לטעמי הרי זה מחיר כבד ביותר.

ועוד הערה אשר לטיב התרגום. חלקו הראשון של הספר

תורגם בידי עזריאל אוכמני המנוח, וגם יצא לאור בנפרד. יתר חלקי הספר תורגמו בידי יעקב גוטשלק אוכמני, ככל הנראה, ראה לנכון להתקרב בתרגומו ללשונה של התקופה המתוארת ברומאן – המאה הראשונה לפני הספירה. הוא בחר לו, לפיכך, לשון המכילה אלמנטים משנאיים, עשירה במלים יווניות ולטיניות, או במלים נדירות סתם, בכנייני פועל שונים מאלה הרווחים בשימוש של היום. "אספקלריה" מופיעה במקום "ראי" או "מראה", "תרכוס" במקום "נרתיק" או "ילקוט", לא נדירים גם משפטים כמו "החריקו אסקריות עבותות הגרייה" או "סיעות סיעות של גרגנים צרים על המארכה, אורבים כי יפנה שם טריקלינון", או "סאן סאן החיננה, געש כהיון הבריאה, כמו באורקה, טמוס" וכו'. המדובר איננו ב"כיפופה של הלשון" על מנת "לקרבה לעבר הלשון הברוכית הייחודית", כטענת אוכמני בהקדמה שלו. זאת ניתן להעשות גם בתוך אוצר המלים והתחביר של הלשון הספרותית הרווחת היום – כפי שאכן עשה גוטשלק ביתר חלקי הרומאן. דומני שהמאמץ להתקרב אל הלשון הארכאית של תקופת המשנה, מלבד מה שהוא מכביד על הקורא, הצריך להתאמץ בקריאתו בלאו הכי, מחטיאה את המטרה. יש בה לדעתי מלאכותיות, שכן מקורו של הרומאן איננו בלטינית של וירגיל, כי אם בגרמנית המודרנית של ברוך ■

ידידה יצחקי

הערות:

1. Hermann Broch, Gesammelte Werke, Band 8 S. 282.
2. פוליטיאה פרק י, כתבי אפלטון, תרגום י. ליבס. הוצאת שוקן תשכ"ד, כרך שני, עמ' 539.
3. מככתב ליק, הרוימנס, פברואר-מרץ 1879. מצוטט על-פי Documents of Modern Literary Realism, ed. G. Backer, Princeton University Press, 1963, עמ' 96.
4. ראה למשל, במסתו של ברוך קורצווייל "הגיבור בסיפורי קאפקא, מוסיל וברוך", בספרו מסכת הרומאן והסיפור האירופי, הוצאת שוקן תשל"ג, עמ' 385.
5. ראה במבוא לספר, מאת עזריאל אוכמני, עמ' 11, 10.
6. Gesammelte Werke, Band 8 S. 280.
7. ראה "איניאס" לוירגיל, הוצאת מוסד ביאליק, 1962, מבוא מאת שלמה דיקמן, עמ' 14.
8. Gesammelte Werke, Band 8 S. 282.

עומד להופיע

"צבי-הפלאות" – מבחר מן השירה
ההונגרית לדורותיה. (400 שנות שירה).
מהדורה דו-לשונית, תרגום והוסיף מבואות
איתמר יעוזקסט, בליווי תמונות מאת
אמנים הונגריים.